

de instrumentene de skapes gjennom ikke kan skilles ad men kommer til sammen – så kan vi vel ikke lenger trekke oss unna og unngå ontologiske spørsmålstillinger? Da er vi, enten vi vil eller ikke, i det samme kritiske plan som de vi studerer, som Sandra Harding uttrykte det (1987). Da er vi ”in the action”, vi også. Det sosialkonstruktivistiske argumentet om å sette parentes rundt kroppen eller naturen som ontologiske spørsmål, og bare ville forholde seg til tolkninger, betydninger og beskrivelser, bidrar derimot til å gjenta en versjon av natur som noe gitt og dermed også en todeling mellom kropp eller natur som objekt for naturvitenskapene på den ene siden og subjekt for samfunns- og kulturvitenskapene på den andre. Mens dersom man nærmer seg kropp og natur i praksis, i materielle og i vid forstand diskursive praksiser, så gir man kropp og naturer deres historisitet og sosialitet tilbake.

La meg avslutningsvis kommentere at det som her kommer av kritiske spørsmål ikke undergraver det betydelige arbeid Thomas Wahl har presteret. Hans avhandling både tar opp og reiser nye fundamentale spørsmål – om statusen til de samfunns- og kulturvitenskapelige bidragene, og ikke minst til de kritiske stemmene som nettopp problematiserer kunnskapsmakten. Dette er ikke ”bare” en avhandling om motorikk, om kropps-kropp og hvordan denne ”store” diskursen kommer til og virker i ulike sammenhenger til å skape kropps-fakta og kroppsrealiteter som passerer uproblematisk. Den bruker dette anliggendet også til å arbeide med fundamentale epistemologiske utfordringer, og er et bidrag til den generelle sosiologien og samfunnssteorien som bruker diskursen om barns avvikende eller problematiske kroppslighet for å diskutere og søke svar på slike spørsmål. Det er etter min mening også dens store styrke.

Ingunn Moser, Oslo

Cecilia Kjellman: *Ta plats eller få plats? Studier av marginaliserede människors förändrade vardagsliv*. Meddelande från Lunds Universitets Geografiska Institutioner. Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet 2003. 257 s. English summary. ISBN 91-973856-7-0.

I doktorsavhandlingen *Ta plats eller få plats? Studier av marginaliserade människors förändrade vardagsliv* fokuserer geografen Cecilia Kjellman två olika föränd-

ringsprosesser med anknytning till vård och omsorg; hon undersöker dels den typ av behandlingsprocess som narkomaner gjennomgår for å bli fria från sitt missbruk. Denna förändring har i Kjellmans text drag av en samhälleligt sanktionerad och krisrelaterad övergångsrit, vars former ledsagar ett antal individer i deras strävan efter statusförändring i förhållande till omgivningen. Vistelsen på ett behandlingshem utgör mittfasen i en tredelad förändringsritual – den nödvändiga *isoleringsfasen* från samhället för att beroendet av narkotikan ska kunna brytas. Denna isolering har föregåtts av ett *avskiljande* i form av det samhälleliga, läs: allmänna, avståndstagande som narkomanen blir föremål för när han, i denna studie är det en han, låter drogerna ta över i sitt liv. Isoleringsfasen efterföljs sedan av *integration*: ritualens kritiska slutfas under vilken det avgörs om integrationen kan fullbordas, dvs. om den behandlade narkomanen förmår frigöra sig från sitt missbruk för att därmed kunna tillgodogöra sig ett innanförskap i förhållande till det normerande samhället eller om han går in i en ny omgång av missbruk och avskiljande.

Dels analyserar Kjellman den organisatoriska förändring som omsorgen av utvecklingsstörda undergått under senare år. En övergripande fråga gäller vad som händer när institutionella barriärer mot det omgivande samhället rivs. Kjellman följer under några år en förändringsprocess för en grupp utvecklingsstörda, som börjar på en traditionell vårdinstitution, slutar med en avvecklad vårdavdelning och en mångfald av nya individuella boenden och vårdformer ”ute i samhället”. Denna ”nyinstitutionella” strävan efter vårdens integration i samhället ger inte bara positiva resultat. Kjellman påvisar att reformen får en del tveksamma följder. Ingen vårdtagare blir fullt integrerad och en del upplever t.o.m. ökad ensamhet och förstärkt marginalisering efter att ha flyttat in i sitt nya samhällsintegrerade boende.

Diskussioner om övergångsriter och nyinstitutionalisering förekommer dock inte i Kjellmans text. Inledningen ovan baserar sig på mitt eget språkbruk och min egen *antropologiska* tolkning av vad för slags resultat som denna undersökning om förändring bland marginaliserade bidrar med. Kjellmans perspektiv är snarare den renläriga geografens. Hon håller sig snävt till geografins område trots att hon i inledningen säger sig vilja utveckla Hägerstrands klassiska och i huvudsak kvantitativa tidsgeografi, hennes teoretiska och metodologiska hemvist, med hjälp av perspektiv som kan belysa frågor av mer kvalitativ art. Viljan att kombinera tidsgeografien med någonting annorlunda ger hon utlopp för genom att

vända sig till socialgeografin – en huvudsakligen brittisk skolbildning som hämtar inspiration från sociologisk teori och som enligt Kjellman kan problematisera både plats och olika samhällsgruppers marginalisering.

Avhandlingen är indelad i tre delar. Del I omfattar kapitel 1–5 som tillsammans bildar undersökningens teoretiska och metodologiska ram. Syftet med undersökningen beskrivs på följande sätt: ”att studera och analysera processer vars mål är att förändra vardagen för två marginaliserade grupper, så att de[ssa] i större utsträckning blir delaktiga i samhället” (s. 13, kursiv i orig.). Följande frågor blir därmed väsentliga att förhålla sig till: ”Hur ser vardagslivet och dess förutsättningar ut innan förändringen startar, hur ser själva förändringsprocessen ut och hur ter sig vardagslivet när förändringen är genomförd?” samt ”Hur betraktar och använder människor sin omgivning innan förändringen äger rum, medan den pågår och när den är genomförd?” (s. 14, kurs. i orig.).

Denna avsiktsförklaring och efterföljande avgränsning av ämnet leder över i en presentation av några av avhandlingens teman eller ”övergripande begrepp”. Det rör sig om *vardag*, som ur Kjellmans synvinkel är en processinriktad företeelse som tar hänsyn till hur aktiviteter förändras och till hur individer kan överskrida gränser i olika situationer; om *omsorg och hälsa* som ”bakomliggande variabler för hur vardagslivet kan levast”; om *plats* i dess egenskap av något ”välkänt och småskaligt” och därmed något annat än rummet som är abstrakt; om *förändring*, som i detta arbete främst handlar om en för individerna påtvingad förändring; samt om *marginaliserade grupper*, som saknar makt över sitt eget liv och som ofta befinner sig ”i samhällets utkant” (här upplever jag författarens definition av ”grupp” som klart ofullständig, frågan är om inte de undersökta formerna av kollektiv gemenskap lika mycket rör sig om ”kategori” i de kontexter som diskuteras i boken, mer om detta nedan) (s. 14–20).

I kapitel 2 och 3 både breddar och fördjupar Kjellman sin teoretiska diskussion. I det första tar hon avstamp i det tidsgeografiska begreppet tidrum och dess betydelse för hur människor lever sitt dagliga liv i bestämda tidsmässiga och rumsliga sammanhang. Kapitlet formar sig till en diskussion av hur detta tidrum fungerar utifrån ett antal centrala aspekter.

Tidsgeografin framträder i Kjellmans beskrivning som en stark empirisk forskningstradition som har utvecklat en rad begrepp för att undersöka vardagslivets variationer. Kapitlet bjuder på en exposé över olika cen-

trala begrepp för tidsgeografisk analys. Några för disciplinen grundläggande idéer blir utförligt presenterade med benämningar som är både prosaiska och poetiska: ”projekt”, ”aktiviteter”, ”prisma”, ”lokala ordningsfickor”, ”skuggeffekter”, ”väv”, ”rutin”. Av utrymmes-skäl väljer jag att beröra två av det flertal begrepp som nämns: nämligen ”restriktion” och ”individbana”, vilka jag upplever som typiska för det tidsgeografiska synsättet. ”Restriktion” hör till tidsgeografins s.k. analytiska begrepp. Med detta begrepp studeras ”möjligheter och hinder för vad som kan genomföras i tidrummet”. Man skiljer mellan icke-förhandlingsbara och förhandlingsbara restriktioner. De förra har att göra med ”individens grundläggande begränsningar”, som att hon/han ”bara [kan] vara på en plats i taget” eller bara har en ”livslängd [som] är begränsad”. De förhandlingsbara restriktionerna angår människors ”fysiska och psykiska förmåga” liksom deras ”materiella tillgångar och [...] lokalisering” (kapacitetsrestriktioner), ”samordning[en] mellan människor och mellan människor, redskap och material” (kopplingsrestriktioner) samt frågor om makt (styrningsrestriktioner) (s. 30f).

”Individbana” är ett beskrivande begrepp. Varje person formar utifrån sina dagliga aktiviteter en individbana som kan utforskas över en bestämd tidsrymd: ett dygn eller rent av ett helt människoliv. Varje enskild individbana är integrerad med andra personers individbanor. Tillsammans utgör de många olika individbanorna en väv som kan beskrivas grafiskt och bli till ett stöd för den rumsliga analysen av hur olika personer och aktiviteter är relaterade till varandra (s. 35f).

Utöver ingående begreppsdiskussioner innehåller kapitel 2 en genomgång av tidigare tidsgeografisk forskning, som både har kritiserats och försvarats av olika forskare. En central kritik har rört forskningstraditionens förmenta oförmåga att analysera individer eller subjekt. Annan kritik har gällt tidsgeografins bristande intresse för teori samt dess problem med att synliggöra makt och förändring. Tidsgeografins försvarare har påmint om att inga forskningstraditioner är ofelbara, men att tidsgeografisk analys trots vissa brister ändå är viktig för att förstå människors vardagsliv. Dessa forskare brukar tillägga att tidsgeografin inte är en färdig teori utan ett arbetssätt som kan kombineras och kompletteras med annan teori och metod (s. 41, 43f). Självt förefaller Kjellman vara pragmatiskt inställd till tidsgeografin. Hon använder det tidsgeografiska angreppssättet för att kartlägga och synliggöra de förändringsprocesser som de två marginaliserade gruppernas (eller kategoriernas) vardagsliv antas

vara utsatt för. Hon vill härmed pröva tidsgeografins begrepp och se hur tillämpliga de är (s. 45f).

I kapitel 3 redogör Kjellman för de teoretiska redskap med vars hjälp hon vill nyansera och utveckla tidsgeografien. Här riktas uppmärksamheten mot socialgeografien – vad den representerar och hur den har studerat olika slags marginaliserade grupper och kategorier i samhället (kriminella, handikappade, äldre). Kärnan i kapitlet angår det kvalitativa platsbegreppet. Här ignorerar Kjellman att det under senare år försiggått en ganska omfattande platsdiskussion inom flera andra discipliner och väljer att låta socialgeografien stå som ensam representant för detta perspektiv. Utgångspunkt är den konventionella uppdelningen mellan plats och rum, dvs. att plats alltid är ”fylld av innebörd” medan rum, som ibland förväxlas med plats, utgör ”det mer abstrakta begreppet” (s. 49). Platser kan därför aldrig vara objektivt bestämbara utan de måste sättas ”i relation till människors upplevelser och känslor” (s. 51). Kjellman använder *känslan för plats* som ett övergripande uttryck och knyter detta till frågor om tillhörighet och identitet (s. 53). ”Hem” definieras som ”en speciell plats” som har många olika betydelser och skiftande skala: det kan vara den egna bostaden eller området där bostaden finns, men kan också innefatta platser som hemstaden och hemlandet. I detta arbete kopplas hem främst till frågor om den egna bostaden och dess närområde. Kjellman trycker i detta avseende på att ett hem måste ses som en tvetydig plats: det är ofta ”en harmonisk och trygg plats”, men det kan också utgöra en plats ”som döljer de mörkaste hemligheter och där olyckor är vanliga” (s. 56).

Mot slutet av kapitlet diskuterar Kjellman ”marginaliserade platser” som en grundläggande aspekt för hela avhandlingen. Hon konstaterar att ett samhälles mer etablerade grupper sällan attraheras av de marginaliserade platserna utan snarare känner främlingskap inför dem. De som uppehåller sig där är ofta grupper och individer som saknar ”möjligheter att välja ett boende” (s. 66).

Kjellman leder in diskussionen på frågor om makt och gränser och om människors ”behov av att skapa homogena platser” (s. 66). Ålder är i detta fall en aspekt utifrån vilken platser skapas. Människors tillgång till platser styrs av ålder. Platser får också sin identitet utifrån vad för slags åldersgrupper som använder dem. Människor kan dessutom använda åldersrelaterade platser strategiskt för att på så vis ”**skapa alternativt ta avstånd ifrån en specifik åldersidentitet**” (s. 67, fet i orig.). I detta sammanhang blir den s.k. totala institutionen intressant. Företeelsen har beskrivits av forskare

som sociologen Erving Goffman och maktanalytikern Michel Foucault. Kännetecknande för den totala institutionen var under dess högkonjunktur på 1800-talet och framåt att den medicinska kunskapen med hjälp av en normativ vårdpraktik och tydliga gränser mot det övriga samhället övervakade och kontrollerade olika kategorier och grupper av marginaliserade inom avgränsade platser (mentalsjukhus, fängelser). Kjellman menar att denna typ av vård och rumslig separation nu är under förändring utifrån en ambition att integrera de avvikande med det övriga samhället. Att kommuner och olika privata aktörer tar över ansvaret för vården av de marginaliserade ser hon som ett exempel på de nya förutsättningarna (s. 70f). Det storskaliga institutionslivet som avskiljer de intagna från samhällsutvecklingen tycks ha nått vägs ände.

Del I avslutas med två kapitel av övergångskaraktär. Bägge pekar framåt mot den empiriska undersökningen i del II. I kapitel 4 redogör Kjellman för tidigare forskning kring narkomaner och utvecklingsstörda samt en del fakta om vad det innebär att vara narkoman eller utvecklingsstörd. I kapitel 5 beskriver hon undersökningens metod. Tidsgeografien har sitt ursprung i kvantitativ metod, men ger även utrymme för kvalitativ sådan. Kjellmans avsikt är att göra en kvalitativ analys eftersom hon vill gestalta subjektens perspektiv på förändring och marginalisering. I kapitlet redogör hon för sitt kvalitativa och tidsgeografiska tillvägagångssätt: hur hon valde sitt avhandlingsämne, vad för slags förståelse hon hade, vad för slags insamlingstekniker hon nyttjade (intervjuer, observationer m.m.), hur hon valde ut sina undersökningspersoner, hur hon bearbetade och tolkade det insamlade materialet, samt inte minst hur hon har valt att redovisa sitt arbete. Det slår mig när jag läser Kjellmans noggranna redogörelse för sin metod att hennes arbete påminner om ett socialantropologiskt fältarbete (på s. 84 talar hon om sina ”fältstudier”). Men kapitlet, liksom hela avhandlingen, saknar helt och hållet referenser till denna forskningstradition, vad jag kan se. Det är synd, för kapitlet kunde ha profilerat Kjellmans speciella tidsgeografi i en spännande riktning. Hennes arbete bär i hög grad prägel av ett slags kontaktyta mellan geografi och antropologi, vilket blir särskilt tydligt här i metodkapitlet. Men istället för att låta sig vägledas av antropologin utgår hon till stor del från eget sunt förnuft. Det leder långt, men kanske inte hela vägen. Ett av hennes intressanta metodologiska grepp är att förvandla sina promenader med de utvecklingsstörda till ett forskningsmaterial.

Metodkapitlet har en tydlig reflexiv orientering. Kjellman redovisar öppet de problem som uppstått under fältarbetet och begränsningar som det insamlade materialet är förenat med. Det handlar om allt från den tilltänkta dagsboksmetoden, som inte kunde användas fullt ut, till olika kommunikationsproblem i samband med att intervjuerna genomfördes. Mitt intryck blir att Kjellman med stort engagemang har utfört ett fältarbete av annorlunda slag, med många svåra situationer och beslut.

Del II omfattas av två långa empiriska kapitel. Kapitel 6 baseras på de fältstudier som Kjellman genomfört på ett behandlingshem för narkomaner, avsides beläget i norra Skåne på behörigt avstånd från narkotikans bruksmiljöer i storstäderna. Där får hon möjlighet att intervjuar tolv manliga narkomaner, 20–28 år. Alla har bakgrund i ”en komplicerad familjesituation under åtminstone delar av uppväxten” och alla har ”tidigt [kommit] i kontakt med missbrukarmiljöer och missbruk på olika sätt” (s. 107). Kjellman utför även observationer på behandlingshemmet. Hon berättar om hur både personal och patienter då och då uppfattade hennes närvaro som störande och att hon därför inte tilläts att delta fritt i allt som skedde (s. 109f).

Tiden på behandlingshemmet blir utgångspunkt för hur Kjellman i kapitlet beskriver och analyserar den förändringsprocess som de unga vuxna narkomanerna genomgår för att om möjligt bli fria från sitt missbruk. Analysen inleds med en tidsgeografiskt baserad beskrivning av hur det är att leva som aktiv narkoman. I intervjuerna har Kjellman lyckats skapa sig en bild av hur detta liv kan te sig. Det som styr den aktiva narkomanens vardag är hans jakt på och intag av narkotika. Dessa villkor ges en rätt kort men talande beskrivning utifrån teman som dagliga rutiner, restriktioner, projekt, skuggeffekter, rörelsemönster (s. 110–114). Betydligt utförligare behandlas de dagliga rutinerna m.m. när hon övergår till att diskutera nästa station i den beskrivna förändringsprocessen: behandlingshemmet med dess olika vårdfaser. Under den första vårdfasen på ”Primären” handlar det framförallt om att bryta den nyintagne narkomanens missbruksmönster (s. 117). I nästa steg, ”Halvvägshus I”, är det inte bara missbruket som ska behandlas, nu ska patienten också ”skaffa sig kunskap att bygga vidare på efter behandlingen”. Det kan i detta fall vara fråga om både ”yrkesutbildning och viss teoretisk utbildning” (s. 118). Tillvaron där kännetecknas av sina många regler som de intagna narkomanerna måste rätta sig efter (s. 120ff). I ”Halvvägshus II” måste narkomanen ”ta ett större eget ansvar och själv sätta

gränser för vad som kan tillåtas” (s. 123). Under denna tredje fas växer hans möjligheter att röra sig inom behandlingshemmets område. I behandlingens fjärde och avslutande skede, ”eftervården”, har narkomanen lämnat behandlingshemmet och återförenats med sin egen miljö i hemstaden. Målsättningen, eller projektet som det heter på tidsgeografiska, är nu att fortsätta leva utan droger. Det sker genom att narkomanen som kämpar för sin ”nykterhet” går på möten flera gånger i veckan inom länsförbundet AA (Anonyma Alkoholister) och dess gren NA (Narcotics Anonymous), sköter sitt arbete i form av en praktikplats eller provanställning, ser till att ha en aktiv fritid, samt ”tar hand” om sina vardagliga nära relationer i form av familj och släkt (142ff).

Ungefär ett år senare återknyter Kjellman kontakten med några av sina intervjupersoner för att följa upp hur det har gått för dem. Det visar sig att inte alla har lyckats hålla sig ifrån narkotikan. Av de sex personer som hon får möjlighet att åter intervjuar är tre s.k. nyktra narkomaner och tre har återfallit i missbruk. De tre nyktra narkomanerna besöker fortfarande AA/NA-möten regelbundet och försöker f.ö. att leva ett så normalt liv som möjligt. Deras marginalisering i samhället har minskat utan att försvinna helt. De tre återfallsnarkomanerna har varit tillbaka i den typ av aktivt narkomanliv som fas ett i förändringsprocessen beskriver. De har inte lyckats fullborda förändringen (som var avsikten med behandlingsritualen) och befinner sig därför på nytt på en institution för avvänjning vid intervjutillfället (s. 148ff).

I kapitel 7 riktar Kjellman uppmärksamheten mot den av de två fallstudierna som undersöker de organisatoriska förändringarna för vården av utvecklingsstörda. Hon skärskådar hur förändringen påverkar en specifik grupp utvecklingsstörda i åldern 50–80 år, och hur den tar form under tre olika faser som hon kallar ”institutionslivet”, ”uppbrottet” samt ”samhällslivet”.

Hennes fältarbete äger rum i en stor institutionsmiljö på landsbygden, omfattande en park med en huvudbyggnad som kallas ”Slottet”, fyra paviljonger och en simhall från 1970-talet, ett äldre annex samt ett flertal mindre byggnader för maskiner, fordon m.m. (s. 162). Här lever vid Kjellmans ankomst ett 60-tal fast boende personer med olika psykiska funktionshinder, isolerade från samhället i övrigt. Hon får ta del av verksamheten på den av institutionens fyra avdelningar, som enligt personalen ska vara den ”friskaste” (s. 159). Hon lär känna nio boende, två kvinnor och sju män, vilka presenteras i kapitlets inledning inte bara med (fingerade)

namn och ålder utan också med kortfattade karakteristiker. Om vårdtagaren Torborg heter det t.ex. att hon "är tillbakadragen och tittar ofta misstänksamt på mig när jag besöker avdelningen. Hon blir en av de sista som jag tar djupare kontakt med..." (s. 161). Denna närgångna presentation skiljer sig markant från narkomanstudien i föregående kapitel, där intervjupersonerna introduceras på ett mer allmänt sätt som omöjliggör varje försök till identifiering av de enskilda individerna (s. 107f, 161f).

Kjellman kommer till avdelningen under en period när den ska börja avvecklas. Hon hinner ändå bekanta sig med hur ett institutionsliv av mer traditionellt snitt kan te sig för utvecklingsstörda. En beskrivning av tillvaron inleder analysen av institutionsvårdens förändring. Institutionslivet har för de utvecklingsstörda på många sätt en formmässig likhet med tillvaron på behandlingshemmet för narkomanerna. Vardagen är noga schemalagd med rutiner: arbete, terapi och måltider. Variationen beror på vilken dag i veckan eller tid på året det är. Kjellman pekar på att institutionslivet främst har präglats av "omhändertagande", men att det håller på att förändras så att de utvecklingsstörda förväntas delta mer aktivt "i besluten om sitt eget liv". På samma gång är det tveklöst så att de utvecklingsstörda i relativt hög grad är "beroende av andra människor för att kunna leva sitt vardagsliv" (s. 168f).

Som en del av sin metod företar Kjellman ett antal promenader på tu man hand med de utvecklingsstörda för att lära sig om deras upplevelse av de nära omgivningarna. Promenaderna, som beskrivs i särskilda kursiva partier i texten, blir till spännande och subjektivt hållna små berättelser om de olika personerna. Individernas val av väg, deras samtalsämnen eller målmedvetna tystnad fungerar som delar i ett slags personporträtt. Vi närmar oss en förståelse av individerna genom platsen eller rättare sagt genom personernas umgänge med platsen. Det är bl.a. Inger som är "ivrig" när de ska gå ut och som hälsar på och skrattar mot alla de möter. Eller Rolf som måste övertalas för att följa med och som sedan är "butter" och "missnöjd" under hela promenaden. Först när han förstår att vi ska gå tillbaka till avdelningen ser han "nöjd" ut, förklarar Kjellman (s. 175ff).

Uppbrottsstämningen tilldelas som sagt ett eget avsnitt i kapitlet. Alla vårdtagare lämnar inte institutionen samtidigt; det är en process utdragen över ett par år, vilket innebär att institutionen långsamt töms i takt med att det nya samhällsnära boendet realiserar för de utvecklingsstörda i samarbete med de kommuner som

nu övertar ansvaret för dem. De som sist lämnar institutionen har fått uppleva hur vårdinrättningen successivt blivit allt ödsligare. Samtidigt har deras liv blivit alltmer inskränkt. Verksamheten upprätthålls inte längre som tidigare och personalen som slutar ersätts inte längre.

Efter att ha följt avdelningens nedläggning till slutet inleder Kjellman en ny fas i sitt fältarbete då hon träffar sex av de nio vårdtagare som hon lärt känna tidigare i deras nya miljöer. De är nu utplacerade i olika kommuner och har haft högst olika erfarenheter sedan de flyttade ut i samhället. Kjellman visar att boendereformen har kommit att slå på mycket olika sätt för de olika individerna och att det nästan är en slump vad för slags förändring var och en får uppleva. I detta fall utgör Erik och Anders varandras motsatser. När Kjellman lärde känna Erik i institutionsmiljön hörde han till de mer aktiva och rörliga vårdtagarna. Då hon nu återser honom lever han ett betydligt mer begränsat liv. Samtidigt har han själv förändrats. Kjellman försöker förgäves tala med honom och hon uppfattar honom som "en helt annan person" än tidigare. Anders liv däremot har vänt i en positiv riktning. Han lever ett mer varierat liv än förut tack vare att hans nya vårdinrättning förser honom med en relativt avancerad dagverksamhet (s. 197ff).

Vi får sålunda följa en förändringsprocess som medför att den stora och traditionella institutionen försvinner. Men om jag förstår Kjellman rätt så betyder inte det att det institutionella tänkandet går förlorat. Institutionsprojektet fortsätter att dominera över individernas egna projekt trots att de nu lever i mindre bostäder inne i tätorter. Vårdtagarnas möjligheter att styra över sitt eget liv är alljämt kraftigt begränsade. Det primära är och förblir att vårda och sköta de utvecklingsstörda så att de får en god hälsa och ett liv som är meningsfullt och aktivt enligt vårdens olika principer.

Plats har en framträdande roll i analysen i de två empiriska kapitlen. Kjellman återger hur narkomanernas och de utvecklingsstördas "känsla för plats" förändras parallellt med att deras vardag och rutiner förändras. De tre färgerna rött, gult och grönt får åskådliggöra hur de två grupperna eller kategorierna orienterar sig känslomässigt och praktiskt i sina egna lokala omgivningar under de olika stadierna för förändring. Rött och grönt signalerar skillnaden mellan platser som upplevs som otrygga respektive trygga. Kjellman visar bl.a. hur de förut gröna platserna i staden där missbruket utövades blir röda för en narkoman när denne efter en tid på behandlingshem återvänder hem och ska försöka leva ett "nyktert" liv (s. 112ff, 150f).

En annan plats som ändrar färg i undersökningen angår hur de utvecklingsstörda rör sig i sina utemiljöer före, under resp. efter uppbrottet från institutionen. Före uppbrottet är den park där institutionen ligger en grön och trygg plats för nästan alla vårdtagare på avdelningen. De få röda platserna är för det mesta belägna utanför parken (s. 178f). Under uppbrottsfasen ändrar sig utemiljöernas färgsättning. Vissa delar av parken förblir gröna medan andra antar en röd färg p.g.a. närvaron av en ny kategori vårdtagare vid institutionens olika paviljonger, en grupp kvinnliga narkomaner som de utvecklingsstörda snart ogillar starkt eller rent av är rädda för (s. 191). Utemiljöernas rödfärgning blir ännu markantare i den tredje fasen när de utvecklingsstörda flyttat in i eget boende i tätorterna. Rörligheten har nu blivit kraftigt begränsad för flera. De nya miljöerna, med trafik och möten med främmande människor, skrämmer de utvecklingsstörda (s. 205).

Gula platser är ett slags mellanting. De är nära förbundna med både risk och möjlighet, med både nackdelar och fördelar. Föräldrahemmet beskrivs som en gul plats för den aktiva narkomanen. Det fungerar ofta som en tillflyktsort där narkomanen kan vila eller få hjälp, men kan också förvandlas till en arena för konfliktfyllda uppgörelser (s. 113). För flera av undersökningens utvecklingsstörda har simhallen i det gamla parkområdet karaktär av gul plats. Till det riskabla med denna simhall hör att det "ibland [kommer] främmande människor [dit] eller också är det bara låst och mörkt och ingen plats som känns särskilt behaglig" (s. 178).

I kapitel 8, vilket är för sent, framgår det att Kjellmans på flera ställen upprepade "färganalys" av forskningspersonernas olika platser sammanhänger med hennes samtida anammande av tidsgeografins begrepp "prisma" som står för en form av tredimensionella analyser av individers rörelsemöjligheter. Om jag förstår saken rätt, kan man se tilltaget med färgerna som en kreativ översättning och kvalitativ utveckling av en teoretisk modell som ursprungligen varit kvantitativt orienterad i huvudsak (s. 32f, 216).

Kjellman intresserar sig också för vilken betydelse metaforen "hem" har i sammanhanget. Narkomanerna förklarar att de kan "känna sig som hemma" på behandlingshemmet utan att detta är en plats som är "ett riktigt hem" (s. 136). När det gäller de utvecklingsstörda konstaterar Kjellman att "hemlikt" är ett ideal som eftersträvas under den successiva institutionella förändringen. Varken personal eller vårdtagare talar emellertid i termer av hemma under någondera av de

tre faserna när de yttrar sig om det specifika boendet på institutionen eller ute i samhället (s. 206).

Del III omfattar bara kapitel 8 som innehåller avhandlingens avslutande diskussion. Kjellman inleder med att ställa en fråga av stor politisk vikt. Varför lyckas inte alla de studerade "ta plats i den utsträckning som det var planerat" efter att ha genomgått sina respektive förändringsprocesser? Med andra ord, varför blir inte den samhällsstyrda förändringen "en lyckad process" för alla involverade? (s. 215). Kjellman närmar sig ett svar på dessa frågor mot slutet av kapitlet då hon kommer in på frågor om makt och möjligheten att ta plats. Forskningspersonernas möjlighet att ta plats under de beskrivna förändringsprocesserna rekapituleras i kortet. Ett faktum är att varken narkomanerna eller de utvecklingsstörda har lyckats ta plats i samhället på det sätt som varit målet under förändringsprocesserna. De mest marginaliserade verkar vara de utvecklingsstörda som till stor del förblir helt beroende av sin personal och av hur deras främmande omgivning bemöter dem. De får plats, men de tar knappast plats. Möjligheterna för nyktra narkomaner att mer aktivt ta plats är i jämförelse något större (s. 225f). I kapitlet diskuteras också en hel del inomvetenskapliga frågor.

Det som saknas i kapitel 8 är en mer grundläggande och detaljerad jämförelse av resultaten i de två fallstudierna. Hur hänger dessa två studier ihop? Vilka skillnader och likheter kan skönjas mellan de två olika varianterna av marginalisering? För att få minsta hum om hur det ligger till härmed tvingas man nu "parallell-läsa" sammanfattningarna i kapitel 6 resp. 7. Här diskuterar Kjellman det helhetsperspektiv som hon vill uppnå utifrån de teman eller "övergripande begrepp" som tidigare presenterats i kapitel 1, dvs. vardag, hälsa, plats, den marginella gruppen och förändring (s. 153–157, 209–213). Men den jämförande analysen fullbordas inte i och med det.

Den komparativa diskussion som här efterlyses skulle förslagsvis kunna röra så basala företeelser i undersökningen som förändring/permanens, isolering/integration samt subjektens roll. Först om aspekten förändring, som också rör frågor om permanens: som jag låtit antyda ovan tycker jag att de två processer som undersöks i de empiriska kapitlen inte har samma slags karaktär och därför är svåra att jämföra med varandra. Det hade behövts en mer utvecklad diskussion av de två forskningsobjektens inbördes jämförbarhet. Exemplet med de äldre utvecklingsstörda tydliggör enligt min mening en form av *institutionell* förändring som får olika konse-

kvenser för de inblandade individerna. Exemplet med de unga narkomanerna däremot förefaller mer handla om enskilda personers *individuella* förändring och därför egentligen inte så mycket om institutionell förändring. Genom hela förändringsprocessen som Kjellman beskriver är följaktligen behandlingshemmet, som nav i narkomanvården, aldrig ifrågasatt eller utsatt för förändrande krafter. Denna plats uttrycker snarare permanens i sammanhanget.

Vidare har isolering, och dess motsats integration, olika betydelse i de båda studierna. I studien av narkomanerna är isolering från samhället en central metod under behandlingen. Isoleringen är antagligen en förutsättning för att vården ska vara framgångsrik. När det gäller omsorgen om de utvecklingsstörda så förknippas isolering inte med några positiva behandlingseffekter. Man har visserligen uppfattat det så tidigare i den medicinska historien, men under den tidsperiod som Kjellman diskuterar är isolering från samhället snarare en olycklig konsekvens som ska undvikas än ett inslag i själva behandlingen. Dessa glidningar i begreppen isolering och integration blir inte utredda i boken.

Angående subjektens roll i de båda studierna finns det också oklarheter som inte granskas närmare. I kapitel 8 framhålls det att föreliggande arbete ska ses som en studie av individer (s. 221). Samtidigt vill jag påpeka att det är mycket olika slags individbeskrivningar som Kjellman ger i de båda empiriska kapitlen. De utvecklingsstörda representeras som en grupp subjekt. Var och en har ett eget namn och agerar i sina egenskaper av män, kvinnor, äldre osv., både enskilt och tillsammans med

andra. Representationen av narkomanerna har inte alls samma slags orientering mot subjekten. Några personer med egennamn och unika personligheter förekommer inte. Snarare domineras studien av diskussioner av ett mer generaliserande slag. Individerna benämns symptomatiskt nog med "patienten" eller "narkomanen".

Ta plats eller få plats? är ur min etnologiska och icke-geografiska synvinkel ett arbete som har stora metodologiska kvaliteter. Jag ser det som en bedrift att kunna genomföra ett fältarbete i de miljöer där Kjellman rört sig. Hennes redogörelse för sina fältstudier är också noggrann och väl genomtänkt. Däremot lämnar den komparativa analysen av narkomanerna och de utvecklingsstörda en del övrigt att önska. Avhandlingen riskerar att uppfattas som två separata studier som egentligen inte har så mycket gemensamt. Att Kjellman behandlar narkomanerna som en identitetsbaserad grupp upplever jag som problematiskt med hänsyn till hur hon faktiskt beskriver och analyserar detta temporära kollektiv av individer. Grupp är däremot en relevant beteckning för det andra kollektiv som hon undersöker: de utvecklingsstörda, som splittras som grupp när avdelningen upphör. Att aspekten ålder inte blir riktigt utredd bidrar också till att den jämförande analysen haltar. Frågan om kön – manliga (och kvinnliga) narkomaner kontra manliga och kvinnliga utvecklingsstörda – blir också ringa belyst. Visserligen är det Kjellmans intention att det ska vara så. Jag är dock osäker på om det var ett klokt val att göra med tanke på att hon är intresserad av mänsklig subjektivitet i någon form av jämförande perspektiv.

Markus Idvall, Lund